

२६) शिष्य पसंतीची रीत.

शिष्यत्व प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने महान तत्वचिंतक सॉक्रेटिसना कुणी भेटायला गेले की ते त्यास जवळ असलेल्या तलावात बघायला सांगत. पाण्यात काय दिसले, हा प्रश्न विचारून त्या व्यक्तीस शिष्य म्हणून स्वीकारायचे की नाही, याचा ते निर्णय करत. एकदा कुणी त्यांना या कृतीपाठचे रहस्य विचारले. "फारसे रहस्य नाही यात!" सॉक्रेटिस शांतपणे म्हणाले, "तलावात स्वतःचे प्रतिबिंब दिसते, त्यांना नाकारतो मी आणि तलावातील मासे, शेवाळ व इतर बरेच काही दिसते त्यांचा मी शिष्य म्हणून स्वीकार करतो."

"का?" प्रश्नकर्त्याच्या मनातील गोंधळ त्यांचे उत्तर शमवू न शकल्याने, त्याने विचारले.

"सरळ आहे. ज्यांना तलावात स्वतःचेच दर्शन घडते त्यांची मानसिकता अहंकारास वश होऊन बाकी सगळीकडे दुर्लक्ष करण्याची असते. अशा लोकांवर शिक्षणाचा खोल परिणाम उमटत नाही. वरवरच्या शिक्षणास माझ्यालेखी महत्व नाही. म्हणून पालथ्या घड्यांवर पाणी ओतण्याचे काम मी नाकारतो."

अहंकाराचा कोट तुटल्याविना ज्ञानास खोली प्राप्त होत नाही. वरवरचे ज्ञान मिळवणारा पोपट ठरतो, ज्ञानी नव्हे. ज्ञान खन्या अर्थाने आत्मसात व्हावे लागते.

२७) संतविचारांचे महत्व

१)

चीन देशात ह्याकुजो नावाचे झेन गुरु राहात असत. ऐशी वर्षाच्या वयालाही ते खूप काम करत. बागेतील झाडांना पाणी घालणे, त्रासदायक झुडपे दूर करणे, बाग झाडून स्वच्छ ठेवणे आणि इतरही खूप कामे ते सातत्याने करत असत. वयोवृद्ध गुरुंना काम करताना पाहून त्यांच्या शिष्यास दुःख होई. सारे काम करून त्यांनी गुरुंसाठी काम शिल्लक न ठेवण्याचा मार्ग अजमावला. पण गुरु काही तरी काम उकरून काढत. म्हणून एकदा शिष्यांनी त्यांची सारी अवजारे लपवली. त्या दिवशी गुरु काम करू शकले नाहीत. शिष्य खूष झाले. पण...

पण त्या दिवशी गुरुंनी अन्न ग्रहण केले नाही. नंतरचे दोन दिवसही ते उपाशी राहिले. शिष्यांना वाटले, ते चिडले असावेत. म्हणून त्यांनी अवजारे परत जागच्या जागी ठेवली.

त्या दिवशी गुरु दिवसभर काम करत होते. रात्री जेवायला बसलेल्या गुरुंच्या चहेच्यावर अतीव समाधान होते. जेवण झाल्यावर ते म्हणाले, "जो माणूस काम करत नाही, त्याला अन्न ग्रहण करण्याचा हक्क नाही. याला अपवाद पथारीवश माणसाचा! ज्याचे हात-पाय धड आहेत, त्याने काम न करता खाल्ले तर ते आयते अन्न त्याचे नव्हे तर सैतानाचे पोषण करते."

२)

तुर्कस्तान आणि इराण यांच्यात तुमुल युद्ध चालू होते. जिंकण्यासाठी पारावार प्रयत्न करत असूनही तुर्कस्तानची पीछेहाठ होत होती. इराणचा विजय जवळपास नक्की होता. अशा वेळी इराणी सुफी संत फरीदुद्दीन अत्तार, तुर्की सैनिकांच्या हाती पडले. तुर्की न्यायालयाने त्यांच्यावर हेरगिरीचा आरोप ठेवून फाशीची सजा फरमावली.

सारे इराणी या अवलियाचा जीव वाचवण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्टा करू लागले. अनेकांनी फरीदुद्दीन अत्तारच्या जागी स्वतः सुळी चढण्याची आणि त्यांना मुक्त करायची विनंती केली. एका धनाढ्याने संताच्या वजनाइतके जडजवाहिर तुर्कांना देण्याची तयारी दर्शवली. पण तुर्कांच्या निर्णयावर कसलाही परिणाम झाला नाही. शेवटी इराणच्या बादशाहने निरोप पाठवला, "इराणचे राज्य मी तुमच्या चरणी धरतो, पण सुफी संत फरीदुद्दीन अत्तार यांना मुक्त करा."

"काय म्हणता?" तुर्की सुलतानाने आश्चर्य व्यक्त केले. "प्रयत्नांची पराकाष्टा करून आणि कित्येक सैनिकांच्या बलीदानाच्या अंती मिळवलेला विजय, तुम्ही एका म्हाताच्या व्यक्तीच्या जीवनासाठी कुर्बान कराल? हा काय मूर्खपणा आहे?"

"हा मूर्खपणा नाही." इराणचे शाह शांतपणे म्हणाले, "राज्य आज आहे आणि उद्या नाही. पण संतविचार

अमर असतात - असायला हवेत. अविनाशी विचारांच्या प्रणेत्यासाठी विनाशी राज्याचा भोग द्यावा लागला तर हरकत का असावी? आम्हाला ते योग्यच नव्हे तर आवश्यक वाटते. संत गमावून विजय मिळवणे इराणच्या यशास कलंकीत करणारी घटना ठरेल. कलंकाचा डाग स्वीकारून पृथ्वीचे अधिपत्य करण्याची संधी मिळाली तरी इराण ती स्वीकारणार नाही."

२८) कपोती वृत्ती

प्राथमिक शाळेत असताना मंगल वाचन या पाठ्यपुस्तकात सोनेरी मुऱ्युस नावाचा धडा होता. त्या संकल्पनेची अधिक ओळख करून घेण्याची आज संधी लाभली.

हिंदू धर्मशास्त्रात 'कपोती वृत्तीस' महत्व आहे. त्या संदर्भातील ही लोककथा!

धान्याचे दुकान बंद केले की सांडलेले दाणे गोळा करण्याची एका श्रीमंतास सवय! त्या दाण्यांचे पीठ करून सत्तु बनवून तेच खाण्याचा त्याचा संकल्प होता. त्याच्या सांडलेल्या उष्ट्र्या खरकट्यात एक होला कुशीवर झोपला. होल्याचे त्या कुशीचे अंग सोन्याचे झाले. नंतर अनेक सदावर्तात, ब्राह्मणभोजनात आणि इतर प्रकारच्या पुण्यशील जेवणावळीच्या खरकट्यात लोळून त्याने देहाची दुसरी बाजू सोन्याची करण्याचा प्रयत्न केला. पण दुसरी बाजू सोन्याची झाली नाही. कपोत निराश झाला. युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञाचे कानी पडताच तो पुन्हा उत्साहाने तरारला. देहाची दुसरी बाजू सोन्याची होईल, या खात्रीनिशी तो युधिष्ठिराच्या खरकट्या सुवर्णथाळ्यात लोळला. पण... वैफल्यग्रस्त होत असताना अचानक...

पंगतीत बसलेले एक गरीब कष्टकरी पण सुशील दांपत्य कपोताच्या नजरेत भरले. तो उत्साहाने त्यांच्या पत्रावळीकडे धावला. त्या पत्रावळीत लोळताच कपोताच्या देहाची दुसरी बाजू सोन्याची झाली. युधिष्ठिर गोंधळला. ते पाहून भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, "अनेक वर्षांपूर्वी एका श्रीमंत पण तत्वपूजकाच्या खरकट्यात विसावल्याने याचा अर्धा देह सोन्याचा झाला होता. अनेक प्रयत्नांती दुसरा अर्धा भाग सोन्याचा झाला नाही - अगदी तुझ्या सुवर्णथाळीत लोळल्यानेही नाही! ज्यांच्या पत्रावळीत लोळल्याने तो भाग सोनेरी झाला, त्या दांपत्यासमक्ष तू नतमस्तक व्हावेस." युधिष्ठिराच्या मनातला गोंधळ वाढला. शिवाय त्याच्या अहंभावास ठेच लागली. नापसंतीदर्शक स्वरात त्याने श्रीकृष्णाचा विरोध केला.

"श्रीकृष्णा, कष्टकरी गरीबाचे खरकटे माझ्यासारख्या धर्मपरायण राजाच्या सुवर्णथाळीतील खरकट्याहून पुण्यकारक कसे ठरवतोस?"

"मी कोण ठरवणार?" श्रीकृष्णाने मानार्थी बहुवचनाचा प्रयोग करीत तिरकसपणे विचारले, "होल्याची दुसरी बाजू तुमच्या पानात लोळल्याने सोनेरी झाली नाही, ही घटनाच ते ठरवत आहे. महाराज, त्या गरीबाच्या पानात लोळून होला सोनेरी झालेला दिसत असताना, मी तसे का ठरवू नये? सुवर्णपात्रात तुमच्यासमोर मांडले जाणारे अन्न तुम्ही कष्ट करून मिळवले आहे? ते येते राज्याच्या खजिन्यातून! खजिन्यातील समृद्धीचा आधार प्रजेने भरलेल्या करावर! तुमच्या थाळ्यातील अन्न, तुमच्या घामाचा परिपाक नसूनही तुमचे खरकटे पुण्यकारक कसे ठरेल? श्रीमंत असून कणही वाया जाऊ नये यासाठी काळजी घेणारे आणि सांडलेल्या धान्याच्या दाण्यांवर जीव पोसणारे दांपत्य तुमच्याहून अधिक धर्मनिष्ठ आहे, याची तुम्हाला जाणीव करून देण्यासाठीच ही लीला!"

कृष्णबोल कानाच्या माध्यमातून युधिष्ठिराच्या अंतरात उतरले आणि अहंकारास वश होत असलेला युधिष्ठिर दचकला. कृष्णचरणी लोटांगण घालून त्याने त्या कष्टकरी दांपत्याच्याही चरणी झोकून दिले.

२९) अर्थ आणि गूढार्थ

जनमानसात अपार आदर प्राप्त केलेल्या एका फकीराचा, सत्कार करावा असे आलमगीर औरंगझेबास वाटले. निमंत्रणानुसार तो फकीर औरंगझेबाच्या महाली गेला. औरंगझेबाचं धर्मप्रेम जगजाहीर होतं. म्हणून त्या फकीराने प्रासादात नाममात्र अन्नाचे सेवन केले. दिवसाचा बराच काळ त्याने नमाज पढण्यात व्यतीत केला. स्वाभाविकच औरंगझेबाला हे आवडलं. तो प्रभावितही झाला. त्याने फकीराचा यथोचित सत्कार केला आणि त्यास किंमती नजराणे देऊन निरोप दिला.

नजराणे आणि मानमरातब प्राप्त करून फकीर घरी पोहोचला तेव्हा तो फार भुकेला होता. घरात पाऊल टाकताच त्याने प्रचंड भूक लागल्याचे सांगून पत्नीकडे खायला मागितले. ती चकित झाली.

"तुम्ही बादशाहचे अतिथी म्हणून गेला होतात ना? तुम्हाला त्यांनी इतके नजराणे दिले आणि पोटभर भोजन मात्र दिले नाही, हे कसे?"

"भोजन दिले, अगदी सुग्रास भोजन दिले, पण..." फकीराने बेरकी युक्तिवाद सादर केला, "आलमगीरास मी हावरट वा हपापलेला वाटू नये, यासाठी मी नाममात्र अन्न ग्रहण केले. माझ्या धर्मपरायणतेने तो प्रभावित व्हावा, यासाठी मी खूप वेळ नमाज पढत होतो. तेव्हाही मला भूक छळत होतीच; पण संयमाने मी नमाज पढत राहिलो. मानमरातब आणि नजराण्याच्या रूपात अल्लाने मला त्याचे फळ दिले. आता खायला देऊन तू माझी क्षुधा शांत कर."

"खायला देते, पण..." त्या अशिक्षित पण सुजाण स्त्रीच्या मुखातून सत्य बाहेर पडले, "तुमच्या संयमाचे फळ, तुम्हाला आलमगीराने दिलेल्या मान आणि नजराण्याच्या रूपात मिळाले. पण नमाजाचे फळ मात्र तुम्हाला मिळणार नाही. कारण ते होते केवळ बादशाहालम्बना प्रभावित करण्यासाठी मांडलेले धर्म परायणतेचे प्रदर्शन. तुमच्यासमक्ष मांडलेला भोजनाचा थाणा उष्टावून तुम्ही उठलात, तसे! थाळ्यात भरपूर अन्न मांडले असून, त्यातील किंचित अन्न ग्रहण केल्याने तुमची क्षुधा शांत झाली नाही. त्याच न्यायाने धर्मपालनाच्या प्रदर्शनातील नमाजात तुमचे किंचितच मन असल्यामुळे तुमच्या अंतरंगात वसलेला अल्ला तृप्त झाला नसेल."

३०) अंतरीचा दिवा.

विश्वकर्मा जगताची निर्मिती करण्यात गडला होता. पृथ्वी निर्माण करून त्याने विविध जीव-जंतू, वृक्षवल्ली आणि प्राणी निर्माण केले. तरी त्याचे समाधान झाले नाही. स्वतःच्या निर्मितीकडे अभिमानाने बघावे, असे काही निर्माण करण्याची त्याची आकांक्षा होती. खूप प्रयास आणि विविध शक्यतांचा विचार करून त्याने मानवाची निर्मिती केली. त्याचा त्याला प्रचंड थकवा आला. स्वनिर्मित मानवाचे गुण आणि दोष ठाऊक असल्याने, तो काहीसा भयभीतही झाला. म्हणून सर्व देव-देवतांना पाचारण करून त्याने सभा भरवली आणि समस्येस शब्दबद्ध करून त्याने उपाय विचारला.

"गुंतागुंतीची निर्मिती करून मी थकलो आहे. मला विश्रांतीची गरज आहे. पण मला वाटते, माझ्या निर्मितीचा स्वभाव कटकट्या आहे. तो असंख्य तक्रारी घेऊन माझ्याकडे येण्याची आणि मला सुखाने झोपू न देण्याची शक्यता आहे. म्हणून तो पोहोचू शकणार नाही अशी जागा मी लपण्यासाठी शोधतो आहे. त्यासाठी मला तुमची मदत हवी आहे."

"गौरीशंकर शिखरावर विश्रांती घ्या." एकाने सुचवले.

"छे. कष्ट करू शकणारी मानवजात काही काळात तिथे पोहोचेल, अशी मला भीती वाटते."

"तर मग तुम्ही महासागराच्या खोलीत दडा." दुसऱ्याने उपाय सुचवला.

"नाही हो! तिथेही तो पोहोचेल. त्याला बुद्धी देण्याचा चावटपणा माझ्या हातून घडला आहे ना! पाहता पाहता त्यास पाणबुड्यांचे कौशल्य प्राप्त होईल."

"मग चंद्रावर झोपायला जाता?" कुणीसा छान उपाय सुचल्याचा आनंद व्यक्त केला.

"कसचे काय?" विश्वकर्मा निराश स्वरात म्हणाला, "अहो बुद्धीच्या जोरावर तो चंद्र-तारेही सर करील."

आता कुणाला उपाय सुचेना. सारे किंकर्तव्यमुढ होते. एक अनुभव वृद्ध देवता परमेश्वराच्या कानी लागली, "मानवी मनात लपणे हा सर्वात उत्तम उपाय आहे, प्रभू! बुद्धिमान माणूस तिथे पोचणार नाही, याविषयी खात्री बाळगा. क्वचित कुणी पोचलाच तरी गलका होण्याइतके लोक तिथे जमणार नाहीत, हे नक्की! कारण बुद्धिमंताची ती महत्वाकांक्षाच नसेल."

विश्वकर्म्याला हा उपाय पटला. तो माणसाच्या अंतरात दडला. खरोखर जीवनभर धावपळ करणारा

बुद्धिमंत, मैलोनमैल धावला तरी कवचितच कुणी स्वतःच्या अंतरात डोकावला. धावपळ करणाऱ्या मानवाने अनेक गुप्त दरवाज्यांच्या चाब्या प्राप्त केल्या. पण आपल्याच अंतरंगात प्रवेश करण्याजोगा एक गुप्त दरवाजा आहे, याची त्याला कधीही जाणीव झाली नाही. कवचित कुणाला ही जाणीव झाली आणि त्याने तो दरवाजा उघडून आत प्रवेश केला तरी त्याच्या अनुभवसिद्ध झानावर बुद्धिमंतांनी सहसा विश्वास ठेवला नाही. अजूनही विधाता शांतपणे तिथे विश्रांती घेत पहुडलेला आहे.

३१) उपासाचे महात्म्य.

एकादशी, दुप्पट खाशी, तरी म्हणे मी उपाशी! या प्रकारचे उपास आपण सारे करतो. त्या निमित्ताने आपल्या जेवणात वैविध्य आणतो. पण खच्या अर्थाने तो उपास नसून ते असते उपासाचे अवडंबर!

उपवास ही आपली प्राचीन परंपरा आहे. खच्या अर्थाचे उपोषण मन अंतर्मुख करते, नजर निर्मळ करते आणि शरीरास हलके फूल करते. खच्या अर्थाने उपवास करणारा, मनाच्या प्रसन्नतेचा अनुभव करतो. वित एकाग्र करण्यास मदत झाल्याची आणि संकल्पबळ वाढल्याचीही प्रचीती मिळते.

उपवासाच्या दिवशी शक्य असल्यास धर्मचिंतन करावे. धर्मचर्चा करावी. ते जमणार नसल्यास निदान मनापासून गीतेचे वा इतर कोणत्या धर्मग्रंथाचे वाचन करावे. नामसंकिर्तन, भजन, सात्विक वाचन... यातील शक्य असेल ते आवर्जून करावे. निदान जे काम करायचे ते मन ओतून करावे. आळस, व्यसन आणि निद्रेच्या अतिरेकापासून दूर राहावे. मनन, विंतन आणि भजन यात उपासाचा दिवस व्यतीत केल्याने चित्तशुद्धी होते. वारंवार केलेली चित्तशुद्धी स्व-उर्ध्वीकरणास मदत करते. मात्र उपोषणाच्या प्रक्रियेत रुटिन किंवा अट्टाहासाचे तत्व घूसखोरी करत नाही ना, हे सतर्क मनाने बघितले पाहिजे.

३२) भावनेचा अवमान.

पहिल्यापासून ती समजस! इतरांना समजून घेणारी! पण तिला समजून घेण्याची पात्रता नव्हती कुणात! म्हणून शालेय जीवनात तिने कुणाची वाखाणणी केली की मैत्रीणींच्या कंपूत नेत्रपल्लवी होई. कॉलेजजीवनातही तेच. पण राष्ट्रभाषेत निंदा करण्यात रममाण होणाऱ्या कॉलेजच्या गुपमध्ये टीका नेत्रपल्लवीवर थांबत नसे. सहज म्हटले जाई, "उसके पास पोलसनकी एजन्सी हैं!"

मग ती मोठी झाली. स्वभावानुसार साच्यांसाठी धावून धावून कामे करत राहिली. कामावेळी सर्वाना ती हवीहवीशी वाटे. पण दुधातील साखरेसारखी सर्वाच्यात मिसळू बघणारी ती, काम नसेल तेहा - आनंदाच्या प्रसंगी तांदळातल्या खड्यागत वगळली जात असे. तिच्याकडून कामे करून घेणे साच्यांना हवे असे; पण मजा करताना साच्यांना ती नकोशी होई. तिच्या पश्चात तिच्यासाठी "गोडबोलीकाकी/ मासी/आत्या/मावशी..." वगैरे विशेषणांची खेरात होत असे. शुद्ध मानसिकतेमुळे तिला मात्र याचा पत्ता नव्हता. ती मनापासून आणि प्रेमाने साच्यांची उस्तवारी करतच राहिली.

मग तिचे वय झाले. ज्यांच्यासाठी तिने खूप केले होते तेही 'आम्ही कुठे सांगितले होते? नव्हते करायचे!' हा उद्घट पवित्रा घेऊ लागले. त्यांनी खरोखर सांगितले नव्हते, याचा तिने शांतपणे स्वीकार केला. कारण खुद तिची मुले 'तूच साच्यांना

चिकटायला जातेस. आदर्शवादाचा खुल्लेपणा सोड. स्वतःला सर्वावर लादू नकोस,' असा उपदेश करू लागली होती. मग तिला तीर्थयात्रा करण्याची इच्छा झाली. मुलांचे मत विचारात घेऊन यात्रेची इच्छा कुणावर न लादता ती एका कंपनीबरोबर एकटी प्रवासास गेली.

प्रवासास जाणारी मंडळी तिला आपलीच वाटली. वयस्क असली तरी वृद्ध नव्हती ती! हाती-पायी धड असलेल्या तिला, स्वतःची कामे संपवून वृद्धांना मदत करणे आवडे. अशा लोकांच्या घरचे - यांना मदत करण्यात वेळ दवडवला तर आपल्याला देवदर्शन व्हायचे नाही, असा सोयीस्कर विचार करून वृद्धांकडे दुर्लक्ष करत. ही मात्र हसतमुखाने स्वतः दर्शन करून वृद्धांनाही दर्शन घडवण्यासाठी जीवाचे रान करी. परिणाम? 'आम्हाला खाली बघायला लावण्यासाठी या असं करतात,' असे म्हणून वृद्धांच्या घरच्या मंडळींनी

कांगावा करत ग्रंथ रचले.

जीवनभर शुद्ध मानसाची भलावण करणारी ती, आज जीवनाच्या उतारावर भांबावली आहे. काळ बदलतोय? उच्च नैतिक धोरण, परोपकारीवृत्ती.... सारे काळाच्या उदरात गडप होते आहे? प्रत्येक चांगली कृती मस्का मारण्याच्या वा खुळेपणाच्या आरोपास निमंत्रण का ठरते? चांगली कृती दुसऱ्याला खाली बघायला लावण्यासाठी कधी केली आपण? की हेही मुलं म्हणतात तसे दुसऱ्यावर स्वतःस लादणे आहे? प्रश्नांच्या भोवन्यात भरकटणाच्या मनाला मनःशांतीच्या किनाच्याची आस आहे. ती पूर्ण होईल?